

UDC 271.2 (477.8)(091)

DOI 10.2518/2307-7778.19.2.17

Василь ХОМІЦЬКИЙ

здобувач кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства, Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (vasulko1973@gmail.com)

Vasyl KHOMITSKYI

Seeker, Departments of World History and Religious Studies, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (vasulko1973@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

ПЕРЕДУМОВИ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ.

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясувати основні чинники та умови утвердження українського православ'я у Західній Україні на початку 1990-х рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-системний) методів. Одним із провідних методів, яким послуговується автор, став хронологічний, що дав змогу оцінити, окреслити і прослідкувати рух українського православ'я в Західній Україні наприкінці ХХ ст. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше листів, архівних документів і матеріалів, дається характеристика міжцерковним конфліктам, з'ясовуються причини виникнення «православної різноманітності», розглядається роль українського православ'я в контексті національного життя, досліджується проблема об'єднання православних конфесій. **Висновки.** Причини внутрішнього конфлікту між УПЦ КП та УПЦ (в підпорядкуванні Московського Патріархату) мають різне бачення способу набуття автокефалії. У церковній ієрархії, у досліджуваній період, не було єдності та консолідації зусиль у вирішенні такого важливого церковного питання, як здобуття незалежності Церкви. Рушійними силами конфліктів у середовищі українського православ'я на початку 1990-х рр. були глибоко вкорінена нетолерантність і безкомпромісність, як у середовищі вірних, так і духовенства.

Ключові слова: УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, православні конфесії, українське православ'я, автокефалія, релігійна конфесія, помісна Православна церква.

PREREQUISITES FOR THE ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN ORTHODOXY IN WESTERN UKRAINE AT THE TWENTIETH CENTURY.

Summary. *The purpose of the research:* to find out the main factors and conditions for the establishment of Ukrainian Orthodoxy in Western Ukraine in the early 1990s. **The research methodology** is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, verification, authorial objectivity, moderate narrative constructivism, as well as the use of general (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-systemic) methods. One of the leading methods used by the author was chronological, which made it possible to evaluate, outline and trace the movement of Ukrainian Orthodoxy in Western Ukraine at the end of the twentieth century. **The scientific novelty** is that for the first time in the Ukrainian historiography, on the basis of the analysis of previously unknown archival documents and materials, the characteristics of inter-church conflicts are given, the causes of the emergence of «Orthodox diversity» are clarified, the role of Ukrainian Orthodoxy in the context of national life is examined, the problem is examined association of Orthodox denominations. **Conclusions.** The causes of internal conflict between the UOC KP and the UOC (administered by the Moscow Patriarchate) have a different vision of how to acquire autocephaly. In the ecclesiastical hierarchy, during the period under study, there was no unity and consolidation of efforts to address such an important ecclesiastical issue as gaining independence for the Church. The driving forces of conflict in the Ukrainian Orthodox community in the early 1990s were deep-rooted intolerance and uncompromising, both among believers and clergy.

Key words: UOC, UOC KP, UAOC, Orthodox Church, Ukrainian Orthodoxy, Autocephaly, Religious Confession, Local Orthodox Church.

Постановка проблеми. Підпорядкованість Православної церкви в Україні Московському патріархату впродовж століть призвела до денаціоналізації. Проте в умовах незалежності України українськість православної церкви України стала нагальною потребою зміцнення незалежної держави.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. У сучасній науковій літературі актуалізована тема державно-церковних і міжконфесійних відносин в Україні. Проблема автокефалії та утвердження православ'я загалом висвітлена в окремих наукових публікаціях, провідне місце з-поміж котрих посідають монографічні дослідження відомих науковців України В. Бондаренка, Е. Бистрицької, В. Єленського, В. Журавського, А. Колодного, А. Пашука, В. Пашенка, О. Сагана, Л. Филипович, О. Шуби, П. Яроцького, А. Яртися та інших. Історія Православної церкви в Україні аналізується також у роботах окремих православних богословів, зокрема І. Власовського, І. Огієнка, Ю. Федоріва тощо. Питання діяльності православних конфесій та російсько-українських церковних суперечностей періоду 1990-х р. знайшли належне висвітлення у вітчизняній історіографії, проте ступінь наукової розробки теми вимагає подальшого аналізу.

Враховуючи актуальність проблеми **метою наукового дослідження** є аналіз передумов утвердження православних конфесій УАПЦ і УПЦ КП у Західній Україні на початку 90-х р. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХХ ст. ідеї інтернаціоналізму поступово витіснено патріотизмом, який проявився у різних сферах життя і торкався всіх національностей колишнього Радянського Союзу. Найбільш патріотичним регіоном УРСР була територія історичної Галичини. З огляду на політику демократизації у другій половині 1980-х рр., яку проводило політичне керівництво, очолюване генсеком ЦК КПРС М. Горбачовим, греко-католики не бажали миритися зі своїм нелегальним становищем. Варто нагадати, що релігійна та політична ситуація на Західній Україні різко загострилася від 26 квітня 1987 р. в річницю Чорнобильської катастрофи. Греко-католики заявили про себе з'явленням Богородиці у с. Грушів на Дрогобиччині. Сюди прибували численні делегації прочан. Серед них був відомий дисидент Йосип Тереля, який згодом написав звернення Божої Матері у с. Грушів до вірних: «...моя дочко Україно!... Ти незабаром відділишся від Росії. Молися за Росію і її цілу націю, бо якщо Росія не навернеться до Бога, третя світова війна буде неминучою» (Vidrodzhennia Tserkvy, 1989, р. 93). Провісником легалізації Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ) стало оприлюднення заяви про вихід з підпілля групи священників (23 осіб) і вірних під керівництвом владики Павла (Василика) 4 серпня 1987 р. Наприкінці того року активні греко-католики утворили Комітет захисту прав ГКЦ на чолі з колишнім політв'язнем Іваном Гелем. Цей комітет був правонаступником української релігійної правозахисної організації «Ініціативна група для захисту прав віруючих і Церкви», заснованої у 1982 р., яку очолювали Йосип Тереля та Василь Кобрин. Керівники поставили перед собою єдину мету—легалізацію УГКЦ, яку планували здійснити через «пробудження» українського суспільства і якнайшвидше надати інформацію про переслідування греко-католиків органами державної влади СРСР світовій громадськості (Hula, V. (1991, р. 12–16). Священнослужителі, ченці і миряни УГКЦ стали активною складовою руху за незалежність своєї Церкви і України на відміну від керівної ієрархії, чернецтва і багатьох священників в Західній Україні. Відтак, вірними були проведені богослужіння під відкритим небом, демонстрації, мітинги, з вимогою легалізувати УГКЦ. Центром відродження цієї Церкви стали м. Львів і Львівська область. Через деякий період «греко-католицька хвиля» прокотилася Тернопільською, Івано-Франківською та Закарпатською областями. Населення цих областей мало родинні зв'язки у Польщі та Югославії, де УГКЦ була вже легалізована (Dokumenty, 1998, р. 4).

Групи ієрархів і священників ГКЦ неодноразово звертались з вимогами легалізації Церкви у вищі органи держави і міжнародні організації. У січні 1989 р. єпископ Івано-Франківський Павло (Василик) черговий раз звернувся до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова з проханням про зустріч щодо «наболілих питань, пов'язаних з організацією нашої церкви» (Yelenskyi, 2003, p. 41). У травні того ж року делегація єпископів і священників прибула до Москви з петицією до партійного керівництва про відновлення Церкви, а також паралельно вели переговори у Раді в справах релігії. Делегація не отримала позитивної відповіді, тому група владик, а саме єпископи: Павло (Василик), Софрон (Дмитерко) і Филімон (Курчаба) розпочали 18 травня 1989 р. голодівку в приміщенні Верховної Ради СРСР, а згодом група з числа духовенства ГКЦ підтримала голодівку на вул. Арбат у Москві, яка тривала до кінця листопада 1989 р. З огляду на внутрішній та зовнішній тиск радянська влада була змушена визнати права УГКЦ. 28 листопада 1989 р. (напередодні зустрічі Івана Павла II з Горбачовим М.С., яка відбулася 1 грудня 1989 р.) вийшла заява Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР, згідно з якою греко-католики отримали дозвіл на реєстрацію своїх громад, користуючись «усіма правами, встановленими законом для релігійних об'єднань в УРСР (Zhyliuk, 2015, p. 5). Після зустрічі на політичному рівні встановлено дипломатичні відносини між СРСР і Ватиканом, стало можливим поставити питання про легалізацію УГКЦ і реєстрацію її громад на найвищому рівні. Внаслідок цих заходів Кремль погодився підготувати новий закон про свободу совісті, який узгоджувався б із міжнародними правовими актами з проблем прав людини і релігійних свобод (Patriarkhat, 1990, p. 4).

У процесі ренесансу ГКЦ крім її духовенства, чернецтва і вірних, брали участь декілька організацій: Народний Рух України, Гельсінська спілка, Український Християнський демократичний фронт та інші. Перший збір Руху у вересні 1989 р. об'єднав у своїх рядах близько 280 тис. членів і прийняв ухвалу «Про церкви в Україні». Вона декларувала свободу віросповідання, наповнювала реальним змістом закон про відділення церкви від держави, а також засуджувала дії РПЦ, яка чинила перешкоди у відродженні національних церков та легалізації УГКЦ (Ivanenko, 2007, p. 4–7).

Пожвавлення релігійно-церковного життя відбувалося напередодні 6–9 червня 1988 р. У зв'язку з 1000-літнім ювілеєм хрещення Русі у ці дні відбувся Помісний собор Руської Православної Церкви (далі – РПЦ), який проходив в Троїце-Сергієві Лаврі в Трапезному храмі. Він закликав дати оцінку, яка мала силу соборного визначення, діяльності Церкви за 1000-літній період; активізувати миротворчу діяльність Церкви й конкретизувати напрями її діяльності в контексті міждержавних відносин. Також прийнято Статут РПЦ і документи, які торкалися питань християнської єдності та глобальних проблем сучасного розвитку людства (Ioan, mytropolyt, 2002, p. 519–522).

У другій половині 1989 р. в Західній Україні відновила своє існування Українська автокефальна православна церква (далі – УАПЦ), яка в історичному сенсі була новим явищем для регіону. В реаліях того часу вона стала другою опозиційною силою РПЦ та УГКЦ. Першою парафією, котра оголосила «автокефалію» 19 серпня 1989 р., була парафія храму св. перш. верх. ап. Петра і Павла на вул. Личаківська, 91 у Львові під проводом о. Володимира Яреми (майбутній патріарх Димитрій) і о. Івана Пашулі. Саме в цей день вони публічно заявили про вихід з РПЦ і перейшли під юрисдикцію митрополита Мстислава (Скрипника) та провели першу літургію українською мовою (Khalikov).

Українська греко-католицька ієрархія в особі верховного архієпископа Мирослава Івана (Любачівського) привітала відродження автокефальної Церкви, проте застерігала від «експансіоністських тенденцій» та вказувала на «територіальний парадокс» відродження УАПЦ у «католицькій» Галичині (Zaiava, 1989, p. 12). Ідея

автокефалії українського православ'я знайшла чимало прихильників, незважаючи на популярність руху за відродження УГКЦ в Західній Україні. Зокрема, причинами її успіху були такі фактори: зростання національно-патріотичних почуттів українців історичної Галичини. Ідеологи УАПЦ підкреслювали пріоритет «своєї» Церкви, незалежної від Москви та Риму (Dmytrukh, 2007, p. 186). Це особливо приваблювало інтелігенцію, яка була «позаконфесійна» і тому ідея «незалежної» Церкви притягувала більше, ніж католицької, тобто вселенської (Botsiurkiv, 1991, p. 14–17). Згідно статистичних даних на 1 січня 1991 р. офіційно зареєстровано 811 громад УАПЦ (УГКЦ – 1912 громад), які переважно знаходились у трьох західноукраїнських областях (Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська) (Terelia, 2011, p. 93–95); популярності УАПЦ в національно-демократичних колах Західної України сприяли «несмілі, непослідовні вислови Римської курії на захист прав УГКЦ», а особливо «закулісні розмови» Ватикану і Московського патріархату (Lyst Ivana Hrechka); серед греко-католиків була присутня думка, що відродження УАПЦ в Галичині зніщували партійні органи (спецслужби) (АСНІ, f.1. d. 1. c. T-29). Деякі священнослужителі, зважаючи на владну підтримку, почали сприяти автокефалії, щоб якось зберегти свої парафії (Botsiurkiv, 1991, p. 14–17). Також не всі представники РПЦ, які наважувалися покинути «російську» церкву, бажали приєднатися до греко-католиків. УАПЦ, як альтернативна інституція РПЦ їх приваблювала більше (Chyrovskiy, 1990, p. 14–17).

Неоднозначні процеси відбувались серед автокефального духовенства. Зокрема, архієпископ Іван (Боднарчук) і о. Володимир (Ярема) у греко-католицизмі бачили «зраду української ідеї», твердили, що реставрація цієї гілки християнства створить великі проблеми у Галичині. Також нав'язувалась думка, що, мовляв, греко-католики «зорієнтовані на Польщу» (Zvernennia, 1990, p. 16–17).

Але всупереч різним поглядам на автокефалію, остання мала успішний розвиток в західних областях України, чим суттєво ускладнила процес легалізації УГКЦ, а також призвела до ще більшого зіткнення міжконфесійних інтересів на майновому ґрунті.

РПЦ вважала Західну Україну своєю «канонічною територією» і саме цей регіон (включно із Закарпаттям) під час радянського періоду мав найбільшу кількість православних громад як в українському, так і в загальносоюзному масштабах, зокрема у всесоюзному – 27 % і відповідно 46 % – в українському (Yelenskiy, 2001, p. 319).

У серпні 1989 р. відбувся єпархіяльний Собор у м. Львові, делегати якого звернулися до єпископа РПЦ Івана (Боднарчука) з проханням очолити Церкву. У жовтні 1989 р. була утворена Церковна Рада, очолювана архієпископом Іваном (Боднарчуком), яка декларувала наступні тези: 1) визнання принципів соборноправності та незалежності УАПЦ (тобто тих самих, що були сформульовані Київським собором 1921 р.); 2) засудження акту 1686 р., що ознаменував перехід Київської митрополії у юрисдикцію Московського патріархату; 3) засудили знищення УАПЦ у СРСР в 1930-х рр.; 4) визнання першоєрархом відродженої УАПЦ Мстислава (Скрипника) (Literaturna Ukraina, 1989; Visnyk Rukhu, 1990, p. 20).

Перебудовчі процеси мали своїм наслідком поживлення діяльності священників і віруючих в Україні. Лише в 1988 р. зареєстровано 1610 громад (для порівняння в 1987 р. – 104). Із них православних громад Православної Церкви – 1244. Надалі кількість громад зростала і до початку 1990 р. їх було вже більше 10 130. Православним віруючим передано 788 недіючих культових споруд і дозволено будівництво 66 нових (Bezsonov, 1990, p. 283). Відкриття нових храмів породило кадрову проблему в Церкві, вимагало нових духовних навчальних закладів. Після Помісного собору РПЦ 1988 р. почали діяти кілька семінарій, духовних училищ і курсів псаломщиків. Передано Церкві ще декілька монастирів. Відбулось розділення великих єпархій і утворено нові. Зокрема, 27 грудня 1988 р. створено Тернопільсько-Кременецьку єпархію, і таким чином районні благочиння і парафії РПЦ Тернопільщини виокремлено зі складу Львівської єпархії (Bezsonov, 1990, p. 283).

Наприкінці жовтня 1989 р. з'явилась заява єпископів Українського екзархату РПЦ (Khalikov), в якій фактично визнавалося, що в Україні мали місце прояви стагнації парафіяльного та єпархіального життя, характерні для усієї РПЦ 1960–1980-х рр. До січня 1990 р. розкол у РПЦ набув широкого розмаху: «Подальші події на Україні: ріст кількості парафій і єпархій автокефальних – відзначав Д. Поспеловський, – особливо в найбільш націоналістичних західних областях України, підтримка їх «Рухом» в традиційно-православних районах країни все це показало запізнілість, недостатність заходів патріархії, а, може бути, у великій мірі незадоволеність значної частини духовенства і мирян на Україні митрополитом Київським Філаретом» (Pospelovskiy, 1995, p. 423).

Архієрейським Собором РПЦ 30–31 січня 1990 р. Українському екзархату надано більш широку автономію і право називатися Українською Православною Церквою (далі – УПЦ). Аналогічне рішення прийнято й щодо Білоруського екзархату, яке перейменовано на Білоруську Православну Церкву. Нове положення про утворення УПЦ давало їм значну автономію в межах РПЦ, частиною якої вони продовжували залишатися (Patriiarkhat, 1990, p. 4). Екзархати отримали також право мати власний Синод, якому належала б вища судова, законодавча і виконавча церковна влада. В положенні підкреслено, що Синоди УПЦ і БПЦ повинні збиратися не рідше чотирьох разів на рік. Екзархам наказувалося очолити управління екзархатами, скликати сесії Синодів тощо. Екзархати отримали значну фінансову самостійність. Таким чином, екзархати ставали автономними церквами в межах Московського Патріархату, про що, до речі, свідчило порядок виголосу імен екзархів за богослужінням у всіх храмах екзархатів.

Синод дав доручення голові відділу зовнішніх церковних зв'язків архієпископу Смоленському і Калінінградському Кирилу (Гундяєву) скласти проєкт нового положення про Екзархати 16 жовтня 1989 р. Насамперед, у новому статусі УПЦ не чітко окреслено розмежування повноважень між Московською патріархією та її установами з одного боку та установами УПЦ – з іншого (Pospelovskiy, 1995, p. 48). В той же час про надання часткової незалежності для УПЦ говорить і офіційний лист, якого направив патріарх Олексій II міністрові юстиції України В. Онопенко, де стверджувалося: «УПЦ від жовтня 1990 р. канонічно є незалежною і повністю самостійною у своєму управлінні» (Istoriia religii, 1999, p. 3). Якої-небудь адміністративно-фінансової підзвітності Московській патріархії не існує. Московська патріархія не має жодних претензій на будь-яке рухоме і нерухоме церковне майно УПЦ. Пізніше патріарх заявив, що Московська патріархія не отримує з УПЦ прибутків і, навпаки, безкоштовно утримує в своїх школах майбутніх пастирів (Istoriia religii, 1999, p. 4).

Рішення щодо статусу та прав УПЦ мав затвердити помісний Собор РПЦ, який від 1990 р. не проводився. Проте мав би збиратися, відповідно до Статуту 1988 р., кожні п'ять років, тобто у 1995, 2000 та 2005 рр. Відсутність рішень помісного Собору РПЦ щодо функціонування РПЦ у складі Московського патріархату не сприяло нормалізації її церковного життя в нових політичних умовах. Тому значну роль мали особисті якості предстоятеля та єпископату УПЦ (Hula, 1991, p. 39–48).

Зауважимо що права, які отримала УПЦ у 1990 р. від МП були ширші, ніж права «місцевих автономій». Прецедентом для наслідування були рішення патріарха Тихона щодо прав Київської митрополії, поданих у 1918 р. Поряд з цим УПЦ створила нові єпархії, висвятила єпископів, мала свої нагороди тощо. Де-факто вона була автономною, але з точки зору церковного права, все тим же зібранням православних єпархій в Україні на чолі з митрополитом Київським. Автономна Церква (від гр. autos – сам, nomos – закон) у православ'ї – відносна самостійність церкви у внутрішньому управлінні. Межі автономної Церкви встановлюються угодою з автокефальною Церквою, яка надає автономію для своєї «Церкви-дочки» (Kyivskiy patriarkhat, 2007, p.

34). Іншими словами, автономія – це певна визначеність. Межі її компетенції визначаються, як правило, договором між «Церквою – матір'ю» і «Церквою – дочкою» (Relihiieznavchy slovnyk, 1996, p. 20).

Насамперед зв'язок між РПЦ і УПЦ полягає у ехаристичному єднанні. УПЦ згадує на богослужіннях на рівні з патріархом РПЦ предстоятеля УПЦ з титулом патріарха «Владику і Отця нашого ...» про що свідчив митрополит Київський Володимир (Сабодан) (Zhyliuk, 2015, p. 173–175). Можна в цьому питанні розглянути ще один аспект. Предстоятель УПЦ є одним із восьми постійних членів Священного Синоду РПЦ. Він як член Синоду РПЦ, підпорядкувані йому архієреї УПЦ зобов'язані виконувати всі рішення синоду РПЦ. Даний феномен не має аналогів ані в світовій практиці, ані жодного богословсько-канонічного, чи правового обґрунтування (Zhyliuk, 2015, p. 181–184).

Для національно налаштованого населення Західної України надання автономного статусу УПЦ не мала суттєвого значення. Міжконфесійне протистояння у західних областях України набувало все більшої гостроти. В Тернополі до середини 1990 р. в підпорядкуванні РПЦ вже не залишалось жодного храму: більшість перейшли до громад греко-католиків, а кафедральним собором Різдва Христового заволоділи представники УАПЦ. Також до УАПЦ належав храм Воздвиження Чесного Хреста Господнього. Архієпископ Тернопільський і Кременецький Лазар (Швець), прихильник надання канонічної автокефалії УПЦ, не зміг завадити центробіжним тенденціям у єпархії. Підпорядкування Московському патріархату зберегли лише парафії на території історичної Волині-Кременецького¹ і Шумського районів. У Івано-Франківську із семи православних храмів до половини 1990 р. також не залишилось жодної парафії УПЦ: шість перебувало у складі УГКЦ, а одна парафія перейшла до УАПЦ. Вірянам УПЦ місцева влада надала приміщення дитячого садочку, яке одночасно могло вмістити 150–200 віруючих (Istoriia Ukrainkoï, 2010, p. 442).

Попри перехід духовенства і храмів московського православ'я до УГКЦ, в областях Західної України в 1990 р. ще залишалась значна кількість парафій УПЦ. За даними членів Рух(у), які оприлюднив результати свого дослідження по Львівській області, у цей період тут налічувалося 65 % греко-католиків, 12 % православних і 8 % автокефальних. У липні того ж року Інститутом соціології НАНУ проведено повторне дослідження у Львівській області. Воно виявило, що доля греко-католиків залишалась на тому самому рівні, доля віруючих УПЦ зменшилась від 27 % – до 25 % (на 2 %), а відсоток членів УАПЦ збільшився з 15 % – до 19 % (на 4 %) (Iz deïaniï Lvovskogo Sobora, 1982, p. 53), що значною мірою було наслідком суспільного запиту на побудову національної Церкви. Зазначимо, що до початку 1990 р. в УАПЦ перейшло біля 200 галицьких парафій. В 20-х числах січня 1990 р. були навіть проведені єпархіяльні собори в Галичі і Тернополі (Iz deïaniï Lvovskogo Sobora, 1982, p. 61).

У березні 1990 р. на виборах до місцевих органів влади на територіях Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей перемогу здобули представники РУХу. Новообранці відкрито підтримували УГКЦ. Кульмінацією катастрофічних для РПЦ процесів на території Західної України стало повернення греко-католиками храму – Кафедрального собору святого Юрія у Львові в серпні 1990 р. Підсумком цих подій стало майже повне припинення активної діяльності православних єпархій УПЦ (МП) на цій території до зими 1990–1991 рр.

Мукачівсько-Ужгородська православна єпархія до теперішнього часу зберігає за собою домінуюче становище за кількістю парафій, що належать Московському патріархату, хоча і на її території проходив активний і масовий перехід парафій і

¹До 1918 р. це був прикордонний повіт Російської імперії з переважно православним населенням. Після Другої світової війни цей район Волині був включений до складу Тернопільської обл.

духовенства в УГКЦ. Одним із пунктів цього процесу було питання мови богослужіння. Не дивлячись на те, що традиційною мовою православного богослужіння в Україні була церковно-слов'янська, могутнім важелем популярності греко-католицизму стало вживання української мови у богослужінні, а також за словами канцлера глави УГКЦ кардинала Мирослава-Івана (Любачівського) о.-доктора Івана (Дацька) на хвилі націоналізму саме «греко-католики по-християнськи є патріотичною конфесією» (Vidrodzhennia Tserkvy, 1989, p. 12–16). Її прихильниками на межі 1990-х р. стали найбільш політизовані і патріотично настроєні верстви західноукраїнського населення. Російське православ'я в Україні у цих переломних роках все частіше піддавалося критиці, будучи звинуваченим у підтримці радянського режиму і співпраці з органами держбезпеки. Власне релігійний фактор у всій складній ситуації почасти був відсутній. На тлі цього ріст УГКЦ у Західній Україні став інтенсивним (Patriarkhat, 1990, p. 4).

У Києві 5–6 червня 1990 р. пройшов перший Помісний собор УАПЦ. Прихильники автокефалії спрацювали на випередження. Собор РПЦ який був запланований на 7–8 червня 1990 р. в Загорську. У червні 1990 р. мала провести перший загальний собор архієреїв з діаспори й України УГКЦ. Напередодні собору спостерігалось зростання напруги у відносинах між різними церковними угрупованнями – прихильниками владики Мстислава (Скрипника) на чолі з священником Володимиром (Яремою) та владики Івана (Боднарчука). Згідно зі свідченням архієпископа Ігоря (Ісиченка), «напередодні собору до його впливових делегатів зверталися працівники КДБ, переконуючи не голосувати за митрополита Мстислава, а обрати предстоятелем архієпископа Івана. У кулуарах дехто з єпископів почав агітувати та навіть збирати підписи проти обрання митрополита Мстислава. Рішення про піднесення предстоятеля УАПЦ в сан патріарха схвалювалося за відсутності представників УАПЦ в діаспорі та УПЦ в США» (Pospelovskiy, 1995, p. 17).

Архієпископ Іван (Боднарчук) критикував о. Володимира (Ярему) за те, що кандидатура патріарха готувалася заздалегідь в зацікавлених колах і це розцінювалося ним як зрадою інтересів відновленої УАПЦ: «(...) Всьому св. Собору відомо і нашому духовенству, що ніхто не висував декілька кандидатів на патріарха, а лише одного, якого кандидатуру Ви особисто виставили. Я проголосив патріархат, а Ви – кандидата на патріарха митрополита Мстислава (Скрипника), за якого ми всі проголосували. Ніхто з нас тоді навіть не підозрівав, що братова владики Мстислава живе у Львові рядом з Вами і що діти митрополита Мстислава туди приїжджали і що ця страшно невдала кандидатура на патріарха була Вами заздалегідь обговорена і остаточно підготовлена...» (Ioan, mytropolyt, 2002, p. 519).

Як зауважує з цього приводу історик О. Хомчук, виступивши проти патріарха, митрополит Іван виніс вирок і собі, і УАПЦ. Владика Мстислав був не тією людиною, щоб відступити. Все життя він прагнув стати «першоєрархом українців» і поступово йшов до цієї мети. Ще при живому митрополита Івана Теодоровича він перебрав владу в УПЦ США, тоді не допустив поєднання з УАПЦ (С), щоб не мати конкуренції з владику Григорієм Огійчуком (Isichenko, 1993, p. 395).

Проте в Україні серед української православної спільноти інформація про митрополита Мстислава мала дещо інший характер, на зразок тієї, яка була подана у статті С. Гарданського «Архієпископ Мстислав – майбутній первоєрарх всієї «офіційної» Української православної церкви» (1969 р.) (Zhyliuk, 2015, p. 175). «20 років, – писав автор статті, – Канцлер УПЦ в США архієпископ Мстислав своєю рухливістю, винахідливістю, енергією і честолюбством працює над тим, щоб забезпечити собі найвигідніше і найбільш бажане місце в українській церкві. Рано чи пізно, маючи на увазі його здібності, винахідливість та енергію, можна бути певним, що помноживши ці свої якості на свій дотеперішній досвід в таких справах, владика

зуміє уложити для цієї мети продуманий, перфектний план дій з притаманним йому мистецтвом і безоглядністю. І тоді він стане Першоєрархом всієї «офіційної» Української православної церкви, – спершу її митрополитом, потім Блаженнішим, а потім може й Патріархом. Які це може мати наслідки для майбутньої долі українського православ'я та всієї української визвольної справи – про це ще рано говорити» (Zhyliuk, 2015, p. 188).

УПЦ, опинившись перед загрозою втрати українських громад, вирішила дещо поступитись. Першим кроком стало перейменування Українського екзархату на УПЦ. До невідкладного вирішення цього питання її змушував приїзд в Україну зі США 20 жовтня 1990 р. заочно обраний Собором УАПЦ патріарх Київський і всієї України Мстислав, який 18 листопада 1990 р. мав бути інтронізований на патріарший престіл. Намагаючись випередити ці події, у Москві 25–27 жовтня 1990 р. спішно зібрано Архієрейський Собор РПЦ, що прийняв ухвалу про надання УПЦ незалежності й самостійності в управлінні (Yartys, 2013, p. 84–94).

Наступного дня – 28 жовтня до Києва прибув патріарх Московський Олексій II (Рідігер) для урочистого вручення у Софії Київській предстоятелю УПЦ Філаретові грамоти про автономність Церкви. Під тиском ультра-національно-визвольного руху РПЦ змушена була розширити суверенітет УПЦ, котра, однак, залишалася в юрисдикції Московського Патріархату і зобов'язана була наглядати за виконанням рішень Помісних соборів РПЦ.

Унаслідок поступок УПЦ набула статусу близького до автономного. Проте до офіційного проголошення незалежності України вона навіть теоретично не мала шансів отримати автокефалію від Московського Патріархату. Незважаючи на часткове отримання автономії, організаційне й ідейне розмежування між УПЦ та РПЦ не відбулося: Московський патріархат залишав за собою право затверджувати рішення Синоду УПЦ, призначати архієреїв, формувати загальноцерковний бюджет.

Напруження між прихильниками митрополита Мстислава і першого єрарха митрополита Івана переросли у гострий конфлікт, який відбувся відразу після приїзду шойно обраного собором патріарха Мстислава. Митрополит Іван спробував не допустити до інтронізації новообраного патріарха Мстислава. Цей конфлікт закінчився відстороненням владики Івана від церковного управління. Позиція УАПЦ з цього приводу виглядала таким чином: «Такі обставини готували ґрунт для майже неминучого розколу в УАПЦ. Щодалі очевиднішою ставала несумісність будівничих сил, для яких Церква була знаряддям духовного очищення нації, і прагматиків, котрі намагалися сховатися за фасадом національної церкви й за патріотичними гаслами від суспільних потрясінь, шукаючи для себе затишного й хлібного притулку» (Ivanenko, 2007, p. 6).

Проведені в Західній Україні в 1990 р. Інститутом соціології АН СРСР дослідження встановили, що мотиви симпатій населення до греко-католиків є виключно політичними за своїм характером. Позитивне ставлення до легалізації УГКЦ 31 % опитаних респонденти пояснили співчуття до неї як до жертви сталінських репресій, 20 % посилались на те, що це є виконанням на практиці декларованої Конституцією СРСР свободи совісті, 17 % бажали легалізувати УГКЦ як «єдину хоронительку національних традицій, культури і мови в умовах русифікації», 24 % оголосили греко-католицизм національним сповіданням українського народу. І лише 10 % опитаних стверджували, що УГКЦ «найбільш послідовно виражає вчення Христа» (Istoriia Ukrainsoi, 2010, p. 182).

Після проголошення Акту про незалежність України 24 серпня 1991 р. постало питання і про незалежність української Церкви від Москви. Відтак, 1–3 листопада 1991 р. в Києво-Печерській лаврі відбувся Собор УПЦ, на якому ухвалено рішення про автокефалію УПЦ. Підставою для цього було те, що УПЦ здійснює своє служіння в окремій незалежній державі, має достатньо кількість єпископату й духовенства,

духовні навчальні заклади та монастирі, до православ'я відносить себе більш як половина населення держави. У сукупності всі ці фактори роблять УПЦ однією з найбільших Церков Вселенського Православ'я (Istoriia Ukrainkoï, 2010, p. 183).

На виконання рішень Собору вжито низку заходів, які сприяли поживленню церковного життя. Відкривались нові храми і монастирі. Упродовж 1990–1991 рр. в Україні відкрито близько 3000 нових парафій. На адресу Святішого патріарха Пимена (Ізвекова) і тодішнього митрополита Київського патріаршого екзарха України Філарета (Денисенко) надходило багаточисленні послання від кліриків із західноукраїнських епархій з закликами дарування автокефалії екзархату (Tserkva i suspilstvo, 2000, p. 14–17). Це були перші кроки на шляху до автокефалії ПЦУ.

Отже, поява УПЦ і УАПЦ на початку 90-х рр. ХХ ст. пов'язана зі спробою привести у відповідність державну незалежність України незалежності конфесійній, оскільки національно зорієнтовані кола священнослужителів і політиків розуміли, що домінування церкви, яка є частиною Московського Патріархату, призведе до посилення не лише церковної, а й геополітичної залежності України від Росії. Проте, як зазначає Ю. Чорноморець, «спроби сформувавши на основі евхаристійної еклесіології повноцінну «київську ідентичність» поки що залишилися лише спробами. Церквам не вистачає геніальності для завершення формування нової ідентичності, в якій універсальне християнство було б суттю, а національна київська ідея – формою... Але в цілому, при відповідній богословській та просвітницькій роботі, українське православ'я ще має шанс сформувавши себе як силу, здатну до існування та розвитку в ХХІ столітті» (Chornomorets, 2015, p. 34–40).

Висновки. Від самого початку розгортання інституційного оформлення української православної спільноти, передусім церковної верхівки, у досліджуваній період, не було єдності та консолідації зусиль у вирішенні такого важливого церковного питання, як здобуття незалежності Церкви. Вагомими рушійними силами конфліктів у середовищі українського православ'я на початку 1990-х рр. були глибоко вкорінена нетолерантність й невміння (чи небажання) досягати компромісу, як у середовищі вірних, так і духовенства.

Бібліографія

- Безсонов, М. Н.** (1990). Православие в наши дни. М.: Полиздат, 303 с.: ил.
- Боцюрків, Б.** (1991). Бажаю вам простувати обраним шляхом. Людина і світ. №12. С. 14–17.
- Відродження Церкви (1989). URL: http://ugcc.ua/official/ugcc-history/x_v%D1%96drodzhennya_tserkvi_1989_76327.html
- Гула, В.** (1991) «Православна у вірі й католицька в любові». Людина й світ. № 9, С.12–16.
- Дмитрух, С.** (2007). Життя як подвиг для Христа: cuticulum vitae монаха редемпториста місцеблюстителю і правлячого архієрея Києво-Галицької митрополії Володимира Стернюка. Львів: Свічадо, 223 с.
- Документи патріаршого Собору Української Греко-Католицької Церкви. Перша сесія. Жовтень 1996 рік (1998). Львів: Свічадо. С. 26.
- Єленський, В.** (2003). Нація і релігія: Україна. Людина і світ. №6. С. 39–48.
- Єленський, В. С.** (2001). Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. 419 с.
- Жилюк, С. І.** (2015). Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква: монографія. Острого : Вид-во НаУОА. 268 с.
- Патріархат (1990). Ч.1. (229). Січень Рік ХХІІІ. С. 4
- Заява Блаженнішого Мирослава Івана про відновлення Української автокефальної православної Церкви в Україні від 12.11.1989. *Вісті з Риму*. 1989. №11. С.12
- Звернення Крайовій Раді РУХу, депутатам Верховної Ради СРСР та кандидатам у депутати до Верховної Ради УРСР (1990). *Патріархат*. №10. С.16–17

- Іваненко, С.** (2007). Блаженнейший Митрополит Владимир: «Наша Церковь – неотъемлемая часть Мирового православия». *Столичные новости*. №5. С. 4–7.
- Из деяний Львовского Собора (1982). *Львовский Церковный Собор. Документы и материалы*. М.: Издание Московской Патриархии. С.41–103.
- Іоанн**, митрополит (2002). Лист до о. Володимира Яреми від 14 грудня 1991 р. *Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української православної Церкви в пошуках “константинопольського визнання”*. Чикаго; Іллінойс. С. 519–522.
- Ісиченко, Ю.** (1993). Судьба Украинской автокефальной церкви. *Религия и демократия*: Сб. статей подобзей редакцией С. Филатова і Д. Фурмана. М. С.385–413.
- Архів інституту історії Церкви.
- Історія релігії в Україні (2001): у 10-ти томах. Т.4. Католицизм / За ред. П. Яроцького. Київ. С.451–472.
- Історія релігії в Україні (1999). Київ: Знання, 1999.
- Історія Української Православної Церкви, 1686–2000 (2010): навч. посіб. для студ. богосл. учб. закл. / Укр. Православ. Церква, Київ. Патріархат, Укр. православ. богосл. акад. ; уклад. І. Преловська; [редкол.: єпископ Епіфаній (Думенко) та ін.]. К.: [б. в.]. 443 с.
- Ішук, О. В.** (2012). Ієрархічні суперечності та між церковна полеміка як вияв кризи українського автокефального руху 1990–1993 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 180–192.
- «Київський патріархат – помісна українська Православна церква» історико-канонічна декларація. 2007. С. 48.
- Літературна Україна. 1989. 19 жовтня.
- Вісник Руху. 1990. №5. С.20
- Лист Івана Гречка до о. архимандрита Любомира Гузара від 06.09.1989 // Приватний архів Івана Гречка
- Лист патріарха Московського і всієї Русі Алексія II міністру юстиції України В. Онопенко. *Православна газета*. 1994. № 1. С. 3–4.
- Музиченко, Я.** (2007). Розкол навиворіт. *Україна молода*, № 89, 22 травня.
- Офіційний сайт релігійно-інформаційної Служби України URL: <http://www.risu.org.ua/>
- Поспеловский, Д. В.** (1995). Русская Православная Церковь в XX веке. М.: «Республика». 511 с.
- Постанови Архієрейського собору РПЦ 30–31 січня 1990 р. *Православний вісник*. 1990. № 4. С. 6–9.
- Релігієзнавчий словник (1996) / За ред. професорів Колодного А. і Ломовика Б.; Укр. Асоціація релігієзнавців. К.: Четверта хвиля. 392 с.
- Стоцький, Я. В.** (1999). Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденція розвитку (1988–1998 рр.). Тернопіль. 120 с.
- Тереля, Й.** (2011). Грушів (скорочений варіант книги «Свідок»). Львів: Добра книжка. 93 с.
- Устав Русской православной церкви. Русская православная церковь: Офиц. Сайт отдела внешних церковных связей. URL: <http://www.mospat.ru/ru/dokuments/ustav/169/>
- Халіков, Р.** Відродження УАПЦ та Собор 1990 р. URL: memoqua.org/?p=75
- Чорноморець, Ю.** (2015). Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу нарративної герменевтики. *Релігія та соціум*. № 3. С. 34–40.
- Чубатий, М.** (1971). Українська історична наука: (її розвиток та досягнення). Філадельфія, Пенсильванія : Провидіння. 52 с.
- Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин (Аналітична доповідь УЦЕПД) (2000). Національна безпека і оборона. № 10. С. 29–40.
- Чировський, А.** (1990). Відродження УАПЦ і Католицька Галичина. Патріархат. №2. С.14–17.
- Яргись, А. В.** (2013) Українське православ'я як етнонаціональний феномен: рух за створення єдиної Помісної православної церкви. *Соціогуманітарні проблеми людини*. № 7. С. 84–94.

References

- Bezsonov, M. N.** (1990). *Pravoslavie v nashi dni* [Orthodoxy today]. M.: Poliizdat, 303 s.: il.
- Botsiurkiiv, B.** (1991). Bazhaiu vam prostuvaty obranym shliakhom [I wish you the best of your choice]. *Liudyna i svit*. №12. S. 14–17. [in Ukrainian]
- Vidrodzhennia Tserkvy [Revival of the Church] (1989). URL: http://ugcc.ua/official/ugcc-history/x_v%D1%96drodzhennia_tserkvi_1989_76327.html
- Hula, V.** (1991) «Pravoslavna u viri y katolytska v liubovi» [«Orthodox in Faith and Catholic in Love»]. *Liudyna y svit*. № 9, S.12–16. [in Ukrainian]
- Dmytrukh, S.** (2007). Zhyttia yak podvyh dlia Khrysta: curriculum vitae monakha redemptorysta mistsebluystytelia i pravliachoho arkhiiereia Kyievo-Halytskoi mytropolii Volodymyra Sterniuka [Life as a feat for Christ: curriculum vitae of the monk redemptionist and ruling bishop of the Kyiv-Halych Metropolitan Volodymyr Sterniuk]. Lviv: Svichado, 223 s. [in Ukrainian]
- Dokumenty patriarshoho Soboru Ukrainiskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy. Persha sesiiia. Zhovten 1996 rik [Documents of the Patriarchal Council of the Ukrainian Greek Catholic Church. The first session. October 1996] (1998). Lviv: Svichado. S. 26. [in Ukrainian]
- Yelenskyi, V.** (2003). Natsiia i relihiia: Ukraina [Nation and religion: Ukraine]. *Liudyna i svit*. №6. S. 39–48. [in Ukrainian]
- Yelenskyi, V. Ye.** (2001). Relihiia pislia komunizmu. Relihiino-sotsialni zminy v protsesi transformatsii tsentralno i skhidnoevropeiskyykh suspilstv: fokus na Ukraini [Religion after Communism. Religious and Social Changes in the Transformation Process of Central and Eastern European Societies: A Focus on Ukraine]. K. : NPU im. M. P. Drahomanova. 419 s. [in Ukrainian]
- Zhyliuk, S. I.** (2015). Vseukrainska pravoslavna avtokefalna synodalna tserkva [All-Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church]: monohrafiia. Ostroh : Vyd-vo NaUOA. 268 s. [in Ukrainian]
- Patriarkhat (1990). Ch.1. (229). Sichen Rik XXIII. S. 4. [in Ukrainian]
- Zaiava Blazhennishoho Myroslava Ivana pro vidnovlennia Ukrainiskoi avtokefalnoi pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini vid 12.11.1989 [Statement of His Beatitude Myroslav Ivan on the restoration of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Ukraine dated 12.11.1989]. *Visti z Rymu*. 1989. №11. S.12. [in Ukrainian]
- Zvernennia Kraiovii Radi RUKhu, deputatam Verkhovnoi Rady SRSR ta kandydatam u deputaty do Verkhovnoi Rady URSR [Appeal to the Rukh Regional Council, deputies of the Supreme Soviet of the USSR and candidates for deputy to the Supreme Soviet of the USSR] (1990). *Patriarkhat*. №10. S.16–17. [in Ukrainian]
- Isichenko, Yu.** (1993). Sudba Ukrainiskoy avtokefalnoy tserkvi [The fate of the Ukrainian Autocephalous Church]. *Religiya i demokratiya: Sb. statey podobshchey redaktsiyei S. Filatova i D. Furmana*. M. S.385–413. [in Russian]
- Ivanenko, S.** (2007). Blazhennyshiy Mitropolit Vladimir: «Nasha Tserkov – neotemlemaya chast Mirovogo pravoslaviya» [His Beatitude Metropolitan Vladimir: “Our Church is an integral part of World Orthodoxy”]. *Stolichnye novosti*. №5. S. 4–7. [in Russian]
- Iz deyaniy Lvovskogo Sobora (1982) [From the acts of the Lviv Cathedral]. *Lvovskiy Tserkovniy Sobor. Dokumenty i materialy*. M.: Izdanie Moskovskoy Patriarkhii. S.41–103. [in Russian]
- Ioan, mytropolyt (2002). Lyst do o. Volodymyra Yaremy vid 14 hrudnia 1991 r. [Letter to Fr. Volodymyr Yarema, December 14, 1991]. *Khomchuk O. Tserkva poza tserkovnoiu ohorozheiu. Rozkoly i ruinatysiia Ukrainiskoi pravoslavnoi Tserkvy v poshukakh “konstantynopolskoho vyznannia»*. Chykhah; Illinois. S. 519–522. [in Ukrainian]
- Arkhiv instytutu istorii Tserkvy [ACHI – Archive of the Church History Institute].
- Istoriia relihii v Ukraini [History of Religion in Ukraine] (2001): u 10-ty tomakh.T.4. Katolytsyzm / Za red. P. Yarotskoho. Kyiv. S.451–472. [in Ukrainian]
- Istoriia relihii v Ukraini [History of Religion in Ukraine] (1999). Kyiv: Znannia, 1999. [in Ukrainian]
- Istoriia Ukrainiskoi Pravoslavnoi Tserkvy, 1686–2000 [History of the Ukrainian Orthodox Church, 1686–2000] (2010): navch. posib. dlia stud. bohosl. uchb. zakl. / Ukr. Pravoslav. Tserkva, Kyiv. Patriarkhat, Ukr. pravoslav. bohosl. akad. ; uklad. I. Prelovska; [redkol.: yepyskop Epifanii (Dumenko) ta in.]. K.: [b. v.]. 443 s. [in Ukrainian]
- Ishchuk, O. V.** (2012). Iierarkhichni superechnosti ta mizh tserkovna polemika yak vyriiv kryzy ukrainskoho avtokefalnoho rukhu 1990–1993 rr. [Hierarchical Contradictions and Between Church

Polemics as a Discovery of the Crisis of the Ukrainian Autocephalous Movement 1990–1993]. *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»]. Ser. : Istorychne relihiieznavstvo*. 2012. Vyp. 6. S. 180–192. [in Ukrainian]

«Kyivskiy patriarkhat – pomisna ukrainska Pravoslavna tserkva» istoryko-kanonichna deklaratsiia [«Kyiv Patriarchate – Local Ukrainian Orthodox Church» historical and canonical declaration]. 2007. S. 48. [in Ukrainian]

Literaturna Ukraina. 1989. 19 zhovtnia.

Visnyk Rukhu. 1990. №5. S.20

Lyst Ivana Hrechka do o. arkhymandryta Liubomyra Huzara vid 06.09.1989 [Ivan Grechko's letter to Fr. Archimandrite Lubomir Husar from September 6, 1989]. *Pryvatnyi arkhiv Ivana Hrechka*. [in Ukrainian]

Lyst patriarkha Moskovskoho i vsiei Rusi Aleksii II ministru yustytzii Ukrainy V. Onopenko [Letter from Patriarch Alexy II of Moscow and All Russia to the Minister of Justice of Ukraine V. Onopenko]. *Pravoslavna hazeta*. 1994. № 1. S. 3–4. [in Ukrainian]

Muzychenko, Ya. (2007). Rozkol navyvorit [Inside split]. *Ukraina moloda*, № 89, 22 travnia. [in Ukrainian]

Ofitsiinyi sait relihiino-informatsiinoi Sluzhby Ukrainy [Official site of the Religious Information Service of Ukraine]. URL: <http://www.risu.org.ua/>

Pospelovskiy, D. V. (1995). Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v XX veke [Russian Orthodox Church in the 20th century]. M.: «Respublika». 511 s. [in Russian]

Ustav Russkoy pravoslavnoy tserkvi [Charter of the Russian Orthodox Church]. *Russkaya pravoslavnaya tserkov: Ofits. Sayt otdela vneshnikh tserkov svyazey*. URL: <http://www.mospat.ru/ru/dokumenty/ustav/169/> [in Russian]

Postanovy Arkhiereiskoho soboru RPTs 30–31 sichnia 1990 r. [Resolutions of the Bishops' Council of the ROC January 30–31, 1990]. *Pravoslavnyi visnyk*. 1990. № 4. S. 6–9. [in Ukrainian]

Relihiieznachy slovnyk [Religious Dictionary] (1996) / Za red. profesoriv Kolodnoho A. i Lomovyka B.; Ukr. Asotsiatsiia relihiieznavstv. K.: Chetverta khvyliia. 392 s. [in Ukrainian]

Stotskiy, Ya. V. (1999). Relihiina sytuatsiia v Ukraini: problemy i tendentsiia rozvytku (1988–1998 rr.) [The Religious Situation in Ukraine: Problems and Trends (1988–1998)]. Ternopil. 120 s. [in Ukrainian]

Terelia, Y. (2011). Hrushiv (skorochenyi variant knyhy «Svidok») [Hrushiv (short version of the book «The Witness»)]. Lviv: Dobra knyzhka. 93 s. [in Ukrainian]

Khalikov, R. Vidrozhennia UAPTs ta Sobor 1990 r. [Revival of the UAOC and the Council of 1990]. URL: memorua.org/?p=75 [in Ukrainian]

Chornomorets, Yu. (2015). Suchasna kryza ukrainskoho khrystianstva yak predmet analizu naratyvnoi hermenevtyky [The contemporary crisis of Ukrainian Christianity as a subject of analysis of narrative hermeneutics]. *Relihiia ta sotsium*. № 3. S. 34–40. [in Ukrainian]

Chubatyi, M. (1971). Ukrainska istorychna nauka: (ii rozvytok ta dosiahnennia) [Ukrainian historical science: (its development and achievements)]. Filadelfiia, Pensylvanyia : Provydinnia. 52 s. [in Ukrainian]

Tserkva i suspilstvo v Ukraini: problemy vzaiemovidnosyn (Analychna dopovid UTsEPD) [Church and Society in Ukraine: Relationship Problems (UCEPS Analytical Report)] (2000). *Natsionalna bezpeka i oborona*. № 10. S. 29–40. [in Ukrainian]

Chyrovskiy, A. (1990). Vidrozhennia UAPTs i Katolytska Halychyna [Revival of the UAOC and Catholic Halychyna]. *Patriarkhat*. №2. S.14–17. [in Ukrainian]

Yartys, A. V. (2013) Ukrainske pravoslav'ia yak etnonatsionalnyi fenomen:rukhn za stvorennia yedynoi Pomisnoi pravoslavnoi tserkvy [Ukrainian Orthodoxy as an Ethno-National Phenomenon: The Movement for the Establishment of a Single Local Orthodox Church]. *Sotsiohumanitarni problemy liudyny*. № 7. S. 84–94. [in Ukrainian]